

ӨТЕБАЙ ҚАНАХИН

Ата
қоныс

М. Жарын

ӨТЕБАЙ ҚАНАХИДИН

Ата қоныс

ПОВЕСТЬ-ЭССЕ

АЛМАТЫ
«ЖАЗУШЫ»
1990

ББК 84Қаз7—44
К 34

Пікір жазған: *Б. Бодаубаев*

Редакторы
Т. Мәмесейітов

ISBN 5-605-00490-5

Жазушы Өтебай Қанахиннің әңгіме-сұхбат түрінде жазылған «Ата қоныс» атты жаңа шығармасын ел мен жер туралы толғау десе де болғандай. Өйткені туған халқымыздың ежелден келе жатқан ата кәсібі мен ата қонысы төнірегіндегі әңгіме бүгінгі ауыл өміріндегі шындықтармен қат-қабат өрбіп, ұласып жатады. Халқымыздың ғасырлар бойы өзімен бірге жасасып, атадан балаға үздіксіз жалғасып келе жатқан өнегелі салт-сана, әдет-ғұрып, дәстүр-рәсімдері де шығарма шырайын арттыра түседі.

4702250201—118 55—90
402(05)—90

ББК 84Қаз7—44

© «Жазушы» баспасы, 1990

Халқыңның сырын өзін білесің де,
Ісіне күйесің де, күлесің де;
Қаласың кейде кейіп, кейде мәз боп,
Әйтеуір, сол халқынды сүйесің де!

Ілияс Жансүгіров.

БІРІНШІ СҰХБАТ

— Армысыз, аға!

— Бар бол, бауырым!..

Нұркей ақсақал қалбалақтай орнынан тұрып, маған қарсы ұмтылды; қолындағы таспа тіліп отырған жалпақ қайысын, сабын көк шүберекпен ораған қара пышағын қызыл алаша үстіне тастай сала, мені қаусыра құшақтап, төске төс түйістіріп қазақша көрісті, амандасты. Сосын оң қолымды қос қолдап қысып тұрып, біразға дейін уысынан жібермеді. Қарттың саусақтарының қаттылығы қышқаштай екен.

— Жарығым келіп қалыпты ғой!— деп шыпта жанында жүн түтіп отырған Бақтылы жеңгей де бөстегінен сиыршылап көтеріліп, мені құшағына алды, екі бетімнен кезек сүйді.— Бәсе, кешеден бері оң көзім қайта-қайта тартып еді-ау! Өзім де бір жақсылық болар деп жорығантұғым.

— Ал, Қайсаржан, қалай, ол жақтағы ел-жұрт аман, қалың қазақ қаз қалпында болар? Өзіңді келгеннен де, кеткеннен де, олай-былай өткеннен де үнемі сұрап тұрамыз.

— Аман, аман. Бәрі де жақсы-жайлы жүріп жатыр.

— Қой, мең шай қамдайын. Самаурын қайнағанша қымызбен алдана тұрыңдар.

Қоңыр кенеп дастарқан жайылып, алдымызға зерлі тостаған толы қымыз келді. Сүр татитын сары қымызға (дәмдірек болу үшін местің ішіне бір білем-жарым қазы салады) құмарта бас қойдым.

— Шырағым, сыртыңнан кіленде жақынсырап жүретін тілеуқор ағаңның бірімін,— деді қарт.— Маған жақсының бәрі — туыс, жаманның бәрі — жат!

Нүркей ақсақал мен Бақтылы жеңгей мені осылайша көптен күткен кәделі қонағындай арқын-жарқын қарсы алды.

Нүрекең екеуіміз қатты сағынысып көріскен бауырлардан бетер шүйіркелестік те қалдық. Көптен сыралғы жандарша әп-сәтте-ақ әңгімеміз жарасып аузымызға не түссе соны айтып, ойымызға не келсе соны сұрап мәре-сәреміз.

Дәм бұйырып, мен тағы да ақсақалдың берекелі төрінде отырмын. Мауқымыз біршама басылғандай болды-ау деген шақта, қымыз жұтқан сәттегі аз-кем саябырды пайдаланып, от басына көңіл қойып, көз токтата бастадым.

Бес қанат киіз үй: сары уық, қызыл кереге, көк сықырлауық, ақ маңдайша, қоңыр табалдырық, жасыл жақтаулар; шаңырақ қана көне екен. Қозы жүнінен шаршылап басқан ақ түндік, қой жүні қоңыр үзік, туырлықтың да киізі жаңа. Әсем тоқылған ақ басқұр, көк желбау, қызыл уықбау, керегелердің өрнекті таңғышына шейін бар. Менің назарымның неге ауып отырғанын аңғарған жеңгей:

— Соңғы төрт-бес жылдың төңірегінде мал, әсіресе қой ұстауға біраз еркіншілік болған соң ғой (мал өсіргеннің не жазығы бар?) жүнге біршама жарып қалғанымыз. Бұрындары мұндай қайда?.. — деді.

— Қой жүні бір кездері қазақтың басты қазынасының бірі болды емес пе?..

Төрдегі көненің көзі — нән қара кебеженің үстіне жиналған жүк жабыққа тіреледі, бергі бетін етек жағы кестелі ақ матамен жауып қойыпты. Оған жалғаса аумақты сүрік сандық орын тепкен. Екінші қапталында — бір өре киіз, онан кейін жүнге толы қанар қап тұр. Бұған жалғаса кереге басындағы сыртын оқалап тастаған аяққаппен кесеқап көзіме шалынды.

Төрге қызыл барқыттан қошқар мүйіздеп салған ақ текемет төселіпті.

Бергі бетін әдемілеп оюлап, бас жағы мен аяқ жағын ердің қасындай етіп көтерген екі кісілік ағаш кереует сандыққа тақау тұр; оның үстіндегі қалың құс төсек, ерлізайыптылар жастанатын сопақ келген мамық көпшік көк ала шәйі көрпемен жартылай жабылыпты.

Шыптасы ашық тұрған қазан-аяқ тұста қара мес, сопайған ағаш күбі, үлкен елек, өрнекті иінағаш, шұрқ тесік кепсер, зерен табақ, баулы қырғыш, киіз тұтқыш деген сияқтылар орын алған. Есік жақта Нүрекеңнің қонышты қара галошы мен бәйбішесінің шап-шағын көк сауыр кебісі қатар жатыр.

Бақтылы жеңгей қазан көтеріп келгенге ұқсайды.

Нүрекен әлі тың екен. Баяғы сол таразы қалпы; етейе де, шөге де қоймапты. Қарсы алдымда маңдайы жырта қарыс, қыран қабақ, күміс самай, сәл бұйрасы бар аппақ сақалы кеудесін тегіс жауып, белуарына түскен, кейбір талы бидай масағының мұртына ұқсап едірейген қалың қасы бұрыл тартқан ақсақал отыр. Дауысы да сол баяғы әсем бір күмбірлеген қоңыржай қалпында. Тек бет әлпеті мен екі қолы бұрынғыдан гөрі күреніте, қара қошқылдана түскен. «Мұнысы қысы-жазы далада, күн көзінде, жел өтінде, аяз бетінде көп жүргендіктен болар» деп шамаладым. Берік мойнын ғана мен көрмеген, қаңылтырға салған ою сияқты, айқыш-ұйқыш әжімдер молынан торлай бастапты. Қарттың үстіңгі және астыңғы күрек тістері түгелдей темірден салынған. Онысы кескін-келбетіне біртүрлі үйлеспей тұрған сықылды.

Ал Бақтылы жеңгей болса шүйкедей боп шөгіп, көрер көзге аласарып қалыпты. Нұрын төгіп тұратын бидай өнді беті де біртүрлі суалып, маңдайын, көзінің айналасын, мұрнының үстін, жақ, құлақ тұсына шейін терең әжімдер ерсілі-қарсылы айғыздап тастаған. Ерекше бір мейірімге толы жұп-жұмсақ дауысының өзі жарықшақтана бастаған ба, қалай... «Әлде, ауырып тұрды ма екен?» деген ой келді маған. Осынымды айтқызбай аңғарған жеңгей:

— Ағаң әлі, көріп отырсың, бақуатты ғой, өз күші өзінде. Мен болмасам... Соңғы екі-үш жылдың төңірегінде ыңкыл-сыңқылым көбейіп, аурушаң боп алдым. Бәлнитсаға да бірер жатып шықтым. Қайта солардың, дәктірлердің арқасында біршама мал болған тәріздімін. Ауруынан айыққан адам қайта туғанмен бірдей болады екен: «Дені сау қойшы ауру ханнан жүз есе бақытты» деп бұрынғылар біліп айтқан.

— Жеңгең қартайды ғой... — Бәйбішесінің сары уайымдау сөзін бөлгісі келіп, отағасы миығынан жымыып қойды...

— Ол да бар шығар... — Бақтылы жеңгей ауыр күрсінді.

— Әшейін айтам, мына қайныңды күлдірейін деп. Сен менен бақандай он жас кішісің. Саған кәрілік қайда!.. Бір кездері бұл жеңгең да хас сұлудың өзі еді, Қырым мен Үрімнің аузындағы сөзі еді... — деп отағасы енді зайыбының көңлін аулай сөйледі. — Жоғалып табылған мал — олжа, ауырып жазылған жан — олжа... Ақтөс бір жаққа шығынып кеткен-ау, шамасы. Әйтпесе, «ит — қораның құлағы» деп, бөтен кісі келгенде үріп хабар беруші еді...

— Баздағы құрылысшы қайнымның қаншығына кетті-ау, дәу де болса...

— Жігітшілік жасап жүр екен ғой. Ә, соғылған!..

«Ау, мені неге әңгімелеріңе қоспайсыңдар?» дегендей көкірегі өз-өзінен сырылдап дәу мысық кірді, бақанмен тіреп ашып қойған киіз үйдің ергенек есігінің табалдырығынан көленкеше білдірмей аттап. Нүрекеннің тізесіне, бүйірі қышығандай, асықпай бір сүйкеніп өтті де: «Сіз кім боласыз?— дегендей, менің қарсы алдыма келіп шоқиып отырып алды.— Е-е, қонақ екенсің ғой. Ертеректе өзіңді көрген сияқтымын...» Көз қарасымен осындай бір сауалдардың нобайын танытып, үлкендігі қозыдай тарғыл мысық Бақтылы жеңгейдің жанына барды да, төрт аяғын ілгері-кейін созған ол еркінше көсіліп, қаннен-қаперсіз жайбарақат жатып алды.

Бір кездері дастарқан қайыра жайылды. Қолға су құйылды. Артынша-ақ үстінде бір білем қазысы бар, үйме табак ет тартылды.

— «Сактағанын жесе, сағынғаны келеді» дейтін ырым бар бізде, қазақта. Сен төбе көрсетіп қалар деп жеңгеннің арнайылап алып қойған сүрісі ғой бұл. Жылда өсітеді.

— Саған деген сыбағаны Ұлыстың ұлы күні ұнның арасына тығып тастаймын. Жыл айналғанша сол қалпы жата береді. Биыл өзіңе бұйырды.

— Ақ пейіліңізге мың да бір рахмет!

Дәм үстінде Бақтылы жеңгей:

— Өткеннен іште қалған бір өкінішім бар еді. Сәті келіп тұрғанда сонымды айтайыншы,— деп жөнделіңкіреп отырды.— Жеңгелерінің қайныларына ат қоюы атам заманнан келе жатқан ата салты ғой. Қазіргі жеңгелері қайныларына ат қоя ма немесе түйеден түскендей етіп, атын атай бере ме, өздері білсін...

— Ау, қазіргі айалдар¹ өңменінен итергендей етіп, күйеулерін де бақырайтып қойып өз аттарымен атамай ма?— деп Нүрекен пікір қосты.

— Жарығым, жетімдікті көп көрдің. Бірақ енді бәрі ұмыт. Қазір төредей жігіт болыпсың. Өзіңе «төрем» деп ат қойсам қалай көресің? Әбессінбейсің бе?

— Неге әбес көрсін?— деп, қысылыңқырап отырған мен үшін Нүрекен жауап берді.— Қайны қыларлық аузында бір тісі бар кемпір табылмай сорлап жүргенімізде...

Бұған үшеуміз де мәз күліп алдық.

— Қазаққа тән нәрсенің бәрі маған жат емес, жеңеше...

— Ой, өркенің өссін! Кәрі жеңгеннің көңілін аулай білген сендей қайныдан айналмассың ба!

¹ «Әйел» деген сөзді Нүрекен осылайша жуандатып айтады екен.

Сонымен, Бактылы жеңгейдің «төрем» деп ат қоюы арқасында, мен аяқ астынан «төредей» жігіт боп шыға келдім...

Шай ішіліп, тамақ желініп, оның артынан тағы да қымыз келіп дегендей, осылардың бәрін адақтағанша түс те ауып үлгірді.

1932 жылы халық басына түскен аса ауыр нәубет — жаппай ашаршылықтың салдарынан қаршадайымнан жетім калып, панасыз балалар үйінде өскен мен ел сағынып, жер көксеп туған өлкеме арнайы ат басын бұрғанмын. Бір жағынан осы Нұркей ақсақалдың 1916 жылғы оқиғалардан кейінгі тағдыры, басынан кешкендері, өткені мен кеткені, қазіргісі қатты ойландырып-толғандырып болған-ды.

Бұл жолы сәлем беру үшін қарияны арнайылап өзім іздеп келдім және оңаша отырып әңгіме-дүкен құруымызға бөтен көз бөгет болмасын деп, тоқтаған жерімнен сытылып жалғыз шықтым.

— Ал, айналайын Қайсаржан, «ағаның үйі — ақ жайлау» деген, осында бол, тынық.

Сөздің ретінде өткендегі сұхбат-сырласуымызды әрі қарай созып, жалғастырсақ қайтеді дегендей ыңғай білдіріп едім, менің емеуірінімді бірден түсінген ақсақал:

— Олай болса, бақша басына барайық. «Бүркіт қартайса — тышқаншыл» деп, мен де, сол үлкейгендікі білем, бақшашыл болып алдым...

Мұның әзіл ретінде айтылғанын түсінгенімді аңғартып бір жымыып қойдым.

— Түс қайта осында балалар келеді. Олар бізді алаң қылады. Бақша басы оңаша, екеумізден басқа ешкім бола қоймас. «Қарбыз-қауын — бір ай сауын» деп, біздің ол «сауынымызды» да көр, дәмін тат.

— Болсын.

Нүрекен дем арасында жиналып та үлгерді. Мен екі-бастан дайынмын ғой.

* * *

Ауылды артқа тастап, иек астындағы биікше келген жұмыр дөңге көтерілдік. Сол сәтте мінер жағымыздан шетсіз-шексіз жазық даланың өр кеудесі, осы өлкенің құзар биігі, бітімі желмаяның өркешіндей оқшау тау — еңселі Сұңқарқиям, бойына жан теңгермей маңқиған күйі, бұлдырай мұнартып, мен мұңдалап қияннан көзге шалынды. Бала кезімнен көкіректе хатталып, жүректе жатталған

баяғы сол заңғар да маңғаз қалпы; өзіне жалғаса жатқан аласалау екінші тау — піл сауырлы «Қосбүйрегі» әркашан қасында.

Ата қонысымның — туған өлкемнің — ұшар басына қыран қонақтаған қастерлі де киелі биігі, нық тұғыры, берік бекінісі, арқа сүйер айбаты, мақтаныш етер асқары — Сұңқарқияма, қатты сағынғандікі болар, көзім талғанша қарай беріппін. Сонда оны, сандал тауымды, ұшы-қиыры жоқ, кедір-бұдырсыз кең далада шынтағын таянып дамыл алмақ боп бір жамбастап жатқан ертегі-аңыздардағы елін-жерін күзеткен айтулы алып — хас батырға теңегім келіп кетті.

Аспан ашық болса, Сұңқарқиям осылайша күндік жерден көрініп, тіршіліктің мәңгілікке жығылмас айбынды туындай боп көзге қуаныш, көңілге медет, бойға жігер береді.

Біраздасын барып алдымда кең көсіліп жатқан көлемді егістікті көрдім. Тура соған беталдық. Таянып келіп те қалдық. Суы мол терең өзегі бар құйкалы алқаптағы жайқалған мол егін — ел ризығы өзінің бітіктігімен көз қуантады.

— Біз білетін байлық атаулы жерден өнеді. Емшектегі бала үшін ана қандай болса, адам үшін жер де сондай, — деді Нүрекен алдымыздағы егінжайды иегімен нұсқап. — Бұл бір қыдыр дарып, құт қонған өңір, қойын-қонышы толған ырыс. Мұндай құнарлы жер, сулы алқаптың сәні — егін, бау-бақша. Суармалы егін, қысыр қалуды білмейтін сиыр сияқты, сарқылмайтын береке. Бұрынғылар «тозған елді тоған жияды» немесе «кеткен тамыр келсін десең, кетпен ал да егін сал» деп неге айтты дейсің? Дәл шашпасан, маңыңа торғай да жоламайды. Осы тірлігім ішінде менің бір анық аңғарғаным: жер шұқығандардың мерейі қашанда үстем; қара жерді емгеннің қарны ашпайды, жұтқа ұшырамайды. Береке, тоқтық — астықта. Астың атасы — нан, анасы — ағарған.

— Айтары бар ма!

Биыл шығым ерекше екен. Кісінің белуарынан келетін ақ бидайдың сап-сары, дәнге толы тоқ масағы — кере қарыс; салмақты бастарын біркелкі төмен иіп, әсем салбырайды. Бітік шыққан арпа, сұлы дегенің кісі бойындай, оларды орып тауысуға айналған.

— «Көктемде ұйықтамаған қыста қысылмайды» дегеніміз осы. Жазғытұрым диқанның қойнына құрт кірсе, күзде камбасына құт кіреді.

Нүрекен бидайдың бір масағын үзіп алып алақанына салып үкті де, қауызын үрлеп ұшырып, түйір дәнді тісіне басты.

— Пісіп қалыпты. Алдағы аптаның ішінде бұған да орақ салатын болар. Соншама тер төгіп жыртылған жерге зор бейнетпен себілген дәннің бітік егін боп шыққанына не жетсін! О, дикан баба, бергеніңе шүкір!

Аксақалдың кетпенді көп шауып, күрек сабын күнде ұстап көк мүйізденіп қалған жалпақ алақанындағы адамның еңбегін әлденеше еселеп қайтарған ақ бидайдың ба-данадай-баданадай дәніне сүйсініп қарай бердім.

— Ащы терден — тәтті нан. Кезінде біреулер мұндай жерге бидай жөнді шықпайды деп байбалам салып еді. Тәуекелсіз ер де көгермейді, жер де көгермейді...

Тары еккен танапқа да таянып келдік. Жетілген тарының иісі анадайдан аңқып қоя берді. Бітік тары сары балақтанып, пісіп қалған.

— «Таразы туғанда тары піседі» деген бар. Бидайдың әр түбінде бір ғана масақтан болса, тарыда тіпті басқаша: әрқайсысынан ең кемі — екеуден, ал көбісінде — үшеуден, кейбіреуінде тіпті төртеуден жарыса біткен дәнге толы сап-сары масақтарды жұп-жуан сабағы әзер көтеріп тұр: кәдімгідей ауырсынатын сияқты.

— Мынаның бір дестесінен бір қап тары түсері анық! Айтса, айтқандай-ақ екен!

— Осы тары қазақтың жүздеген тайпасын «ақ сүйек» жұт, жаппай ашаршылық жылдары тұра келген ажалдан талай аман алып қалды. Қуаңшылыққа төзімділігі жағынан бұған тең келетін дақыл жоқ. Күрғақшылық болғанның өзінде мұның әр гектарынан тоқсан пұт өнімді еркін алып жүрдік. Ал бітік шыққан жылдары үш жүзге дейін барады. Суарма егістен төрт жүз пұттан кем түскенін көрген жоқпын.

Иә, аты әлемге әйгілі қарапайым карт дикан Шығанақ Берсиев соғыс қақап тұрған 1945 жылы ақ тарының әр гектарынан 1260 пұттан өнім алып, дүниежүзілік асқан рекорд жасады. Жұмыр жердің бетінде бұған дейін де, онан кейін де ешкім бұл дақылдан осыншама мол өнім жинап көрген емес. Халық даналығын, дикан тәжірибесін бойына мейлінше мол жинаған Шығанақ аксақалдың әр түйірін қолмен теріп, өзі сұрыптап шығарған атақты ақ тарысын кім білмейді (бірақ қазір соның ұшығы мен ұсағы да жоқ...)?

Жолға жақын тұрған масақтан Нүрекең бір шымшымын үзіп алды. Оны да үгіп, алақанына салды. Маржандай жылт-жылт еткен ақ тары нұр жайнайды.

— Тары — қазаққа ежелден қол дақыл. Аса көп күтімді де керек қылмайды. Егетін жерге жылда азын-аулақ көң

шашылып, арам шөбін уақытылы отап, үш-төрт рет суын қандырсаң болды — өнімі шаш етектен, иен астықтың астында қаласың. Қызыл тары шөлге де шыға береді. Жазда жаңбыр бірер жауып өтсе болғаны. Мұның қуатын айтсайшы: «Арық малдың етінен бір тостаған сөк артық» деп неге айтты дейсің аталарымыз.

Шынында да, бала кезімізде, наурыз сияқты ұлыстың ұлы күні немесе аса бір қадірлі қонақ келгенде болмаса, нанды көре бермейтінбіз. Бар білетініміз ақтаған тары — піскен сөк болатын: көже де содан, ботқа да содан, бөкпен де содан, ашыған да содан, талқан да содан, арасына ет салып тапаға пісірген нан да содан. Ұн таусылған кезде, қол басындай қалта толы тарыны еттің сорпасына салса, іңкәл оруына да жарай беретін. Құрғақ сөктің өзін аузыңа толтыра құйып, балғадай тістеріңмен пашыр-пұшыр шайнағаныңда, жарықтықтың сүт татитынын қайтерсің!

— «Себуін әркім себер, жинауын ердің ері жинар» деген де бар. Енді осыншама ырзықты, диқанның молынан төгілген маңдай терінің түсімін, аңызда — масақ, сабанда дән қалдырмай уақытылы жинап-теріп алғанды айт!

Әріректегі үстін алабұта басып кеткен бір танапқа кезім түсіп еді, Нүрекең:

— Бакпасаң мал қысырайды, екпесең жер қысырайды, — деп ренжи сөйледі. — Суғаратын мотор жетпейдіні сылтау етіп, сол араны бірнеше жыл қатарынан бос тастап еді, енді міне нендей күйге ұшырағанын көзің көріп тұр ғой... Жайлау жайын шопаннан сұра, егістік жайын диқаннан сұра. Құр тастамайық, шығырмен болса да суғарып дән шашайық десем, жаңадан келген бастықтың білгішсініп көнбей-ақ қойғаны (бастық біткеннің іштен біліп тудым деп төс қағатыны жаман-ақ!)... Ертеде осы араның жатағы атпамен атса да, жарамды жерді бос тастамайтын.

Ашық күннің тып-тыныштығы сондай, бидайдың масағы немесе тарының басы қозғалып, бір де біреуі селт етпейді.

— Егін-терін дегеніміз осы, шырағым. Қазір диқанның нағыз карманар шағы.

Тары танабының шет пұшпағын бір жүк машинасының таптап кеткенін көргенде:

— Ай, әттеген-ай! Қай оспадарсыз екен мұны істеп жүрген?! Маңдайында көз болғанмен, көкірегі көрсоқыр біреу-дағы... Әлде бір оңбаған пияншік пе екен?

Нүрекең қатты кейістік білдірді.

— Жерден өнгеннің бәрі төкпей-шашпай ысырапсыз жинап алынса ғана — еңбектің қайтқаны. Ал берекесіз-

дікпен рәсуа болғаны — кешірілмес күнә, кепиеті жаман, обалы бар!— деп қария маған карап өзінің қазіргі жағдайын түсіндіре бастады.

Тарының қыр жақ бетін жаткамен орып жүргендерге қатарласа бергенде, Нұрекең:

— Орақ түсімді болсын!— деді көтеріңкі дауыспен.

— Айтқаныңыз келсін.

Астықтан үйілген ақ, қызыл қырқалар — ақтарылған мол ризық алыстан көзге шалынды: кәдімгі дән-дария!

Аяндап отырып қырманға жеттік. Еңбек көрігі қыза түскен. Тарыны қызылдап жатыр екен. Тау-тау боп үйілген қыруар астық майқанға әзер сыйып тұр. Мая жон ақ тарысы бір бөлек, жал-жал қызыл тарысы бір бөлек — соншама қыруар өнім көрген кісінің көңлін өсіреді.

— Қырман қызылға толсын!

— Айтсын, аға!

— Диқанның жаздағы мехнаты өтелді деген, осы,— деді ақсақал, ұшығы аралас бір уыс ақ тарыны саусағы арасынан себелеп тұрып.

Былайырақта тарының сабаны бір бөлек, қоқымы бір бөлек төбе-төбе боп үйіліп қалыпты.

— Қайсыларың ана егіннің шетін шошқадан жаман қопарып кеткен?

— Нұреке, ол оспадарсыздың жазасын бердік...

Қарияның көңлін басқа нәрсеге аударып, қайтадан көтеріле бастаған ашуын басқысы келді білем, ақсақалға нағашы жағынан жақын жас ортасындағы шалғы мұртты сары кісі:

— Биыл көктемде уәкілге не дегенінді алыстан келген ініңе айтқан боларсың?— деп ақсия күлді.

— Әй, сен де бір қайдағыны қозғап...

Солардан білдім: ауданнан келген, егіншіліктен бейхабар бір өкіл: «Ананы әйту керек», «мынаны бұйту керек», «олай етпеңдер», «былай болсын» деп жер жыртып, тұқым сеуіп жатқан жұртқа маза бермепті (диқаншылық дырдуды көтермейді). Соған әбден ызасы келген қарт:

— Шырағым, жыртылған жерге сөз керек емес, дән керек. Сол жағын қамда,— дейді жер кеуіп кетеді деп, себілетін тұқымның түбі көрінгенін айтып. Осы сөз дем арасында көпке жайылып, артынша-ақ нақылға айналып кетеді.

— Аузымен орақ орып, қолымен шыбын қаға алмайтындырдан жек көрерім жоқ!

Қырман басындағы бригадирден астықтан түсетін табыс көзін анықтадым. Былтыр шаруашылық тарының әр гек-

тарынан 22 центнерден өнім алғанын, биыл онан да жоғары болатынын айтты. Бір қызығы: өткен жылы совхозға бидайдың әр гектары 75 сомнан кіріс әкелсе, тарының әр гектары 236 сомнан пайда келтіріпті. Мұндай арасалмақ жылда осылайша болатын көрінеді.

Қайран, қазақтың тарысы-ай!

Осыншама бітік шыққан егінге, мол өнімге қуана тұрып, бригадирден анықтап сұрағанымда, ақ тары мен қызыл тарыны да мал азығына пайдаланатынын оның өз аузынан естігенімде, мен біртүрлі боп кеттім. «Алда, обал-ай!..» — деппін ішімнен.

Қайран, молшылық!

Біздің бала кезімізде тарының өзін айтпағанда, талқанына шейін таптырмайтын тамақ еді-ау!..

Маужыраған иен дала — егісті алқап жасампаз еңбек әуеснімен құлпыра түскен.

Аңыздың үстін адымдай баса отырып, Нүрекеннің бақшасына да келдік. Он екі қанат ақ орданың шаңырағындай қауқиған нән шығыр анадайдан көзге шалынды. Бәріректегі камыс күрке — шошаланы содан кейін барып көрдім.

Мұнда да жиын-терімнің нағыз қызған кезі көрінеді: қауын-қарбыз сықай тиелген бір шарбақты өгіз кетіп бара жатса, екіншісі толтырыла бастаған.

Бақшаға келген кісінің назарын ең алдымен қауындық пен қарбыздықтағы көгендегі марка қозылар сияқты теңкиіп-теңкиіп жатқан соншама көп сары ала, көк ала, торы ала, бірыңғай сары қауыны; көк ала, кара ала, шымқай көк, шымқай кара қарбызы; тоғын басқалы төрт аяғын бүккен ісек қойдай теңкиген қазандай-қазандай асқабағы; аумаған көнектей, кейбірі шелектей қыл мойын сары сырғайлысы — бәр-бәрі өзіне тартады; адам еңбегінің осыншама мол ризығына қуана көз тоқтатасың.

— Бұрын біздер көп нәрсеге көңіл қоймай келіппіз ғой. Бір ғана жуаның өзі жүз түрлі ауруға ем-дауа екенін жиен қызым кітаптан оқып бергенде, мен аң-таң болдым...

Сарымсак өсіп тұрған киіз үйдің аумағындай ғана мөлдекті көргенде мен қайран қалдым.

— Бұл да сол жиен қызымның болмай ектіргені. Енді әдет боп кетті. Қазір ол көрші ауданда әгрөнөм боп істейді. Мұның тұмау-сымауға бірме-бір ем, таптырмайтын дару көрінеді.

Жалғыз тұмау-сымау ғана ма екен: он бес ғасырдан астам уақыт бұрын байырғы Мысырда сарымсактан жаса-

латын 22 түрлі дәрінің рецепті табылғанын қазір жұрттың бәрі біледі. Бұлармен бас, іш, тіс ауруларынан бастап, тіпті тамақтың ісігіне шейін емдейтін болған; шаршап-шалдыққанда әл шақыру үшін пайдаланған. Дүниеден өткеніне 3,5 мың жыл болған аты әлемге әйгілі перғауын Тутанхамонның мазарынан да сарымсак табылған. Тіпті беріде, яғни XVIII ғасырда Лондон қаласында оба ауруы етек жайғанда, сондағы француз діни адамдары сарымсақты күнбе-күн жегенінің аркасында аман қалады да, сасық иісінен қашып оған бармаған сондай қызметтегі ағылшындар обадан түгелдей қырылады. Қазірдің өзінде суық тию, тұмауды айтпағанда, сарымсак жүрек дімкәсі, қан қысымының асқынуы сияқты ауруларға қарсы кеңінен қолданылады. Қытай мен Жапония елдерінде, жалпы шығыс медицинасында бұл күндері сарымсактан жүздеген ауру-сырқауды емдейтін өте күшті дәрі-дәрмек жасайды.

Жұп-жұмыр, адамның басындай қауданы жетіліп қалған капуста біраз жерді алып жатыр. Мұнда да ең әдепкіде жиен қызы болмай ектіріпті.

Отаның жиі және жақсы жүргізілгені көрініп тұр: бақша арам шөптен ада; атыз, жап сілем, құлак — бәрі де тап-таза.

Мерзімі өткенін білдіргендей, көп жерді алып жатқан қиярдың бәлектері сарғыш тартып, шуда жіпше ширатыла бастапты. Олардың арасында тұқымға қалдырған, қожыр-қожыр сырты қоп-қоңыр бүйендей-бүйендей дәу қиярлар ғана адау-қадау көзге шалынады.

Қамыс шалыға ұқсатып бақшаны қоршай еккен бойшаң күнбағыс — күн гүлінің — қошқыл көк діні сырғауылдай жуандап, басындағы алтынмен апталған, кіші-гірім қазанның қақпағындай нән «телпектері» «күннің көзі қайдасың?» деп саптағы солдаттарға ұқсап бәрі де батысқа қарай бет бұрған; біреу-жарым шашау шыққаны болсайшы.

Биіктігі кісі бойы, қол созым сұңғақ та бітік жүгерінің сап-сары собығы қыздың білегіне ұқсап жұмырлана түскен; жалпақ та сала құлаш көкпенбек жапырағының ұшы жерге тиіп тұр; кейбіреулерінікі аяқ астында сүйретіліп жатыр.

Әріректегі көлемі әжептәуір қартоптың әр түбі келісті қопсытылған; әрқайсысының аумағы нән қара шәугімді еске салады. Бұлардың басына біткен ақшыл гүлдері түгелдей бұр жарып үлгірген.

Осылардың бәрін өз көзіммен көргеннен кейін, мынадай еңбекқор қамқоршы аталары бар совхоздың бала

бақшасындағы бөбектерге (соларға арнап салынған) кәдімгідей қызығып кеттім.

Жолшыбай ақсақал:

— Адам ас қылатын ризықтың бәрі: ақ бидай, ақ күріш, ақ, қызыл тары, ақ арпа, ақ сұлы, ақ собық жүгері, сары қауын, қызыл қарбыз, сап-сары асқабақ — бәрі де кара жерден өніп шығады. Жер — диқанның жаны, су — диқанның қаны. Құнарлы жер, мол су, еселі еңбек — осы үшеуі сәтімен табысқан тұста неге де болса молынан кенелеріміз хақ, — деп бір қойды. — Біз білетін байлық атаулының анасы жер болғанда, атасы — еңбек. Адамның бақыты — алақанының аясында, яғни еңбегінде. Тірлігіне адал еңбекті арқау еткен адам ашықпайды да, масықпайды да.

— Әрине ғой.

— Осындайда тоқсан жеті жасаған және тоқсан бесінде атты өзі ерттеп мінген атам марқұмның кейбір нақыл сөздері еске түседі: «Құс — көлге, мал — өріске, адам — іске»: «көп білсең, жұртқа пайдаң да көп тиеді», «жақсының еңбегі — елінікі, жаманның тапқаны — өзінікі»; «еңбегіне қарай — еңбегі», «жалқау жарыған емес»; «арамтамақ аллаға да масыл»; «әрекетсіздіктен асқан азап жоқ»; «еңбексіз құр рақаттың өзі кісіні жалықтырады, мезі қылады»; «күн — ғалам көркі, еңбек — адам көркі».

— Не деген ұлағатты сөздер!

— Қаршадаймыздан кара жұмысқа қақталып өстік. Бейнетке белшемізден батқанды ғана білдік. «Емініп тапқаның екі көзі шығады, еңбекпен тапқанның екі бүйірі шығады» деген рас сөз.

Нүрекең мені шошаласына ертіп келді. Сыртынан қораштау көрініп, екі бүктетіліп барып есігіне әзер бас сұққанымызбен, жерден кеулеп қазып, ішін әжептәуір кеңейткен екен: төрт қанат караша үйдің аумағына жетіп қаларлық.

Бақша басындағы екі жиені түскі шайға жайған дастарқанды жинауды ұмытып кетсе керек, үсті шашылған сары сөк пен туралған ақ нанның қиқымына толы екенін көрген Нүрекең кәдімгідей қабақ шытты:

— Нанды босқа турама, рәсуа қылма, сөкті шашпа деп мен неше айттым сендерге?! Екеуі де адам еңбегінің жемісі екенін екеуің де түсінетін жасқа жеткен баласыңдар.

Ақсақалдың бізге ере келген ақсары өнді үлкен жиені ұялғаннан қып-қызыл боп кетті де, дастарқандағыны дереу темір табаққа салып, бәрін жылдам-жылдам жинастыра бастады.

Сол жиеніне карап:

— Мына қадірлі қонағымызға бақшада не бар екенін көрсетпейміз бе?— деді қария дауысын жұмсарта сөйлеп:

Кішісі — домаланған қара бала — дастарқанды тысқа алып шығып қағып келді де, біздің алдымызға жайды. Үлкені қолына көне қап ұстап сыртқа шығып кетті.

— «Сауынсыздың жазы болмас, қауынсыздың күзі болмас» деп те айтады. Көктем көгімен, төлімен көрікті болса, күз— дақыл-дәні, қауын-қарбызы, көкөнісі, жеміс-жидегімен шырайлы.

Көп кешікпей әлгі бала жігіт жаңағы қапты толтырып қауын, қарбыз әкелді.

— Қайсаржан, бақша басында менің қозым — қауын, лағым — қарбыз... Көк түйнек дейсің бе, әңгелек дейсің бе — бұлар да өзінше бір жеңсік ас, тәтті тағам ғой.

Нүрекең қаптағыларды бірінен соң бірін шығарып, өзі еккен қауын, қарбыз түрлерінің бәрінен бар ма дегендей, әуелі әкелгендерді түгендеп шықты. Сосын көпті көрген қара пышағымен үлкендігі кіші-гірім самаурындай сапсары торламаны баппен тіле бастады. Қауын иісі күркені бірден алып кетті, түйсікті қытықтайды. Жалпақ тіліктерге қабығынан беріректен қарт тағы да пышақ жүгіртті де, оны айқыш-ұйқыш кертіп, менің алдыма қойды. Уылжып піскен торламаның тәттілігі ерекше екен: салғаннан тілді үйіріп ала жөнелді.

Нүрекең еңбек туралы көкірегіне түйгендерін әрі қарай жалғай түсті:

— Қай еңбектің болмасын жұлдызы жанғаны ләзім. Уақытын адал еңбекпен өткізген адамның аспандағы жұлдызы қолында. Мен бастық болсам, қол астымдағыларды алдыма келіп елпек қағып иіліп тұрғанына, көлгірсіген көпірме сөзіне, астыма қос-қостан көпшік қойғанына бола емес, тындырған нақты ісіне карап бағалар едім. Еңбекке қыры жоқ адам жағымпаз келеді. Ондайлардың азғын-алаяққа айналуы оп-оңай...

Нүрекеңнің манадан бергі ғибратқа толы сөзін, мені көз қылып, екі жиеніне арнап айтып отырғанын анық аңғара бастадым. Екеуінің де нағашы атасының айтқандарын ықылас қойып тыңдай түскенін байқағанда, менің де ішім жылып сала берді.

— Өзекті жан үшін тіршілік рақаты — еңбек терінің молынан тамшылағаны. Иесі ерінбесе, екі қолдың бітірмейтін шаруасы, тындырмайтын ісі жоқ.

— Дұрыс-ақ!

— Сайып келгенде, еңбектің көзін тапқан байлықтың

өзін де табады. Өлмей пенденің жұмысы біте ме? Тіршілік деген сол: таң атса, қам-қарекетін жүктеп күн келеді. Бір кісінің несібесін бір шұқыр қырық жыл сақтайды. Бірақ оны талап қылып іздемеген адам таппайды.

— Иә, еңбексіз талап та — тұл, талант та — тұл.

— Есесі қайтпас еңбек жоқ. Адам боп жаралған екенсің: сенің қолың іске икемді келіп, ақылың жақсы тұрмысқа бастай білуге тиіс. Қалап алған кәсібің көптің қажетіне жарап, отыңның басына күнделікті нәпақа, молшылық әкеліп қана қоймайды, сонымен бірге көңліңді көншітіп; жаныңды жадыратады; бекерге жер басып жүрмегеніңді айқын аңлатады.

Нүрекең әрқайсысының дәмін татып көрсін деген болса керек, іші сөкке толы тұлыптай боп теңкііп жатқан ұп-ұзын, соп-сопак күләбіні де баппен тіле бастады. Жаңағыдай етіп мұның да жап-жалпақ бір тілігін алдыма қойды. Бұл қауынның да бал татыған тәттілігі таңдай қақтырғандай екен.

— Адал істің пірі бар. Іс үстіндегі адамға ауру жуый бермейді. Неден де болса еңбекпен емдел. Тоғыз күн тірлігің болса, он күн тырбан.

Нүрекең енді төңкерген тостағандай сап-сары жәмбілшені қолына алды:

— Дәмін татып көр, — деп ақсақал оның да бір тілігін жаңағыдай етіп менің алдыма қойды.

Мен жеген әрбір қауынның дәмі де, татуы да бөлек-бөлек, шетінен бал татиды. Осы сәтте менің бала кезімдегі бір елес көз алдымда тұрды.

...Сол бір жоқ-жұтаңдау кезде жұрт жабыла егін егетін, жаппай бакша салатын. Жаз ортасынан ауа, әсіресе күзді күндері Ырғыздың базары қауын, қарбызға сыймай кететін; қаптап емес, арбалап, арба болғанда бір өзіне қазіргі бір жүк машинасына тиеген түгел сыйып кетерлік ұзын шабақты ридуан арбаны аузы-мұрнынан шығара толтырған қауын, қарбызды парлап жеккен екі атан өгіз ыңыранып әрен тартып жеткізетін. Сонда базарға келген жігіттер, ересек адамдар «шорник» деп аталатын ойын ойнайтын. Оның мәнісі мынау: сатып отырған түрлі-түрлі көп қауынның ішінен біреуін таңдап алып (көбінесе түбінен иіскеп біледі): «Мұнда осыдан тәтті қауын жоқ» дейді. Екінші жігіт те көп қауынның ішінен өзінше онан да тәтті дегенін іздеп табады да: «Мынау сенің қолыңдағыдан да тәтті» деп бәстеседі. Екі қауынның да құйрық жағынан шақпақ салып, шынашақтай етіп қана бір-бір тіліп алып, базарда ескі-күскы сатып отыратын Өксікбай дейтін соқыр шалға

апарып екеуінің де дәмін татқызады. Шал әлгі екі қауынның қайсысы тәтті десе, соны таңдаған кісі жеңген болады да, екі қауынды да тегін алып кетеді. Ұтылған адам екі қауынның бірдей ақшасын төлейді.

Нүрекең бір кара ала қарбызға пышағын тигізер-тигізбестен, ол да ар ете қалды да, өз-өзінен екіге бөлініп, ортасынан қақ айырылды. Қарбыздың іші қып-қызыл, өртей екен; іп-ірі шопақтары қап-қара, жаңа ғана лак жалатқандай жылт-жылт етеді. Қарбыз шекер татиды, таңдайға бассаң болды — өз-өзінен аузыңда еріп қоя береді.

Ақсақал екінші бір шымқай көк қарбызға қол созды. Оны жарғанда іші сүт қатқан шайға ұқсап бозамықтанып тұрды. Бірақ шопағы қып-қызыл екен. Мұның дәмі де алдыңғыдан артық болмаса, кем түспейтінге ұқсайды.

— Қазір жаппай еңбекке көшкен заман ғой: істемесең тістемейсің. Түбінде осы дұрыс. Бет-бедел де, атақ-абырой да, өнімді табыс та, көңілдегідей тұрмыс та тырбанғанда қалды. Беделің — сәулетің, еңбегің — дәулетің. Қазір ел табаны еңбекке мықтап тірелді. Көбінесе шаруа баққан озып тұр. Бұл дұрыс та. Көптің көп заманнан бері сарсыла күткені де осы болатын.

Екі жиені ауылдарына қайтқысы келіп қипақтап отырғанын байқаған Нүрекең:

— Сендер жүре беріндер. Қайсаржан екеуміз кешірек қайтамыз,— деді балаларға.

— Жақсы, ата...

Кішісі:

— Бүгін кино...— дей беріп еді, ересектеуі оны «аузыңды жап» дегендей, аш бүйірінен нұқып қалды. Бала сөзінің аяғын жұтып қойды. Атасы бәрібір жиенінің емеурінің айтпай-ақ түсінді де, екеуіне де төс қалтасынан шығарып бір-бір сомнан қағаз ақша ұстатты.

Балалар дастарқанды ыждағат жинады да, ұрық-қабықтарды шошала алдындағы қақпағы бар шұқырға апарып тастады. Қауын мен қарбыздың желінбегендерін көрсетіп, «мыналарды не істейміз» дегендей, аталарына карап еді:

— Үйлеріңе алып барындар,— деді Нүрекең.

Жиендері бізбен қош айтысып, ауылдарына қайтып кетті.

— Қауынды айтпағанда, қарбыздың өзін қанша көп жегенмен соңынан шөлікпейсің,— деп ақсақал кара шайнекті суға толтырды да, сыртқа шығып шай қойып келді.

— Нүреке, бұрынғыдай кеусен сұрап келушілер бар ма қазір?

— Әй, жоқ десе де болады. Өткен соғыста күйеулері

немесе балаларының бәрі бірдей опат болған ағайын-туыс, көрші-қолаң, кемпір-шалдарға «өлі сыбаға»¹ ретінде қара азықтан әлі де қарасамыз. Қазір олар да жыл санап азайып келеді... Майданда қазаға ұшыраған азаматтардың артында қалған бірлі-жарым қара домалақтары бұл күндері, шүкір, адам болып, халық қатарына қосылды.

— «Орында бар оңалар» деген ғой.

— Иә, десейші...

Өткендегі қанды қырғыннан от басына қайтып оралмаған екі бірдей ұлының — бауыр еті баласының — қос өренінің өксігі күні бүгінге шейін өзегін өртеген қария біразға дейін үн-түнсіз, томаға-тұйық күйде сазарып отырып қалды. Әлден уақытта барып өзін қолға алып дүр сілкінгендей болды да, қайтадан сөйледі:

— Адал еңбек, маңдай терімнің арқасында мен осы өмірімде біреуден сұрап ас ішкен, біреуден сұрап киім киген, не біреуден сұрап ат мінген жан емеспін. Бұған да шүкіршілік.

— Иә, еңбегін сауғанға не жетсін.

Жайқала өсіп тұрған бітік те бойшаң ақ бидайды, шығымдылығымен көңілді өсірген мол тарыны, диқанның еңбегін әлденеше еселеп қайтарған байламды бақша өнімдерін аралап көріп, жас баладан бетер қуанышқа кенеліп отырмын. Егін орып, астық басып жатқан еңбек адамдарының ыждағат қимылы, жарқын жүздері көз алдымда тұр; жерін, елін көгертіп жатқан оларды бәрі де — мейлі жақын болсын, мейлі алыс балсын — маған сағынысып ұшырасқан өз бауырларымдай боп көрінеді.

— Манадан оері мақалдап соғып тым ділмәрсіп кетті деп ағанды сөге жамандама. «Мақал — сөздің мәйегі» деген ғой бұрынғылар. Бәрінен бұрын, мақалдап-мәтелдеп құлағына құймасаң, жаңағылар әлі жай сөздің байыбына бара бермейді. Адал дән егумен, суғарумен, күтіммен шығады; адам бойындағы жақсылық атаулы да осы іспеттес. «Қара жердің нәрін ал, қара халықтан тәлім ал» деп отырушы еді атам марқұм.

— Үлкендердің айтқанын, ақылын бүгінгі жастар төгіп-шашпай көңіл құтысына құйып ала білсе ғой!..

— Иә, десейші...

Шай үстінде Нүрекеңе мана отының басында айтқан қолқамды тағы да қайталадым.

¹. Асырайтын азаматынан айырылған кемпір-шал, бала-шағалы үйлерге ортадан күн көрістік астық, мал бөлу; шөбін шауып, қора-қопсысын, қыстауын ақы-пұлсыз жөндеп беру.

— Иә, иә... Сонда қай жерге келіп тоқтап едік?

— Сіздің амнистиямен түрмеден босанғаныңыз, елге қайтып, ауыл қарасын көргеніңіз...

Ақсақал қолындағы қызыл ала бәлекей кесесін дастарқан үстіне қойып, қалың ойға кетті. Сақалын екі қолымен кезек тарақтай береді. Естеліктің күдірет күшімен көп нәрсе қайта жаңғырығып кеудесінде күмбірлеп, санасында оянып, көз алдына келе бастаған болса керек, қария жанарын бір нокатқа қадаған күйі, недәуірге шейін үн-түнсіз отырып алды.

Өзім болсам, ішінде еріген қанты бар кара шайды асықпай анда-санда бір ұрттап қойып, көзім астынан Нүрекенді бағудамын.

— Ойбо-ой, шырағым, одан бері нелер бастан өтпеді, нелерге душар болмадақ; талайыма басылған тағдыр талқысының неше түрлі тегеурініне төте беруге тура келмеді дейсің... Мұның бәрін түгел айтып беруге қанша уақыт керек. Мүмкін емес те шығар...

— Нүреке, есте қалған елеулілерін, осы күнге шейін ойға алғанда өзіңізді қатты толғантып, айрықша тебіренетіндерін ғана біршама теріп шықсаңыз...

Ақсақал қатты тоңып, қалтырай жаурап кеткен адамша, екі қолын дамылсыз укалаумен отыр.

— Сол тұстағы кезең келбетін, дәуір дүбірін, заман ағымын бажайлап-бағамдап жатуға менің шамам келе қояр ма екен? Өз басымның тыныс-тірлігіне қатысты кейбір есте тұтқандар болмаса...

— Соның өзі жетіп жатыр. Өткенде: «Ендігі бір келгенінде жата-жастана асықпай әңгіме-дүкен құрармыз; талай хикая-шежіре айтылар, талай сыр-хикмет шертілер; талай мұң-шер ақтарылар, талай қайғы-қасірет еске алынар... Аман-сау қауышуға жазса, бәрін алда тағы да жалғастырармыз» деген соң, шынымды айтайын, бір есептен елге арнай Сіз үшін келдім.

— Иә, иә... «Мыңмен кеңес, бірмен сырлас» деген де бар ғой... Бірақ неден бастасам екен? Мен сияқты қарапайым жанның басынан кешкендері кебегі мен талқаны аралас тарыға ұқсай ма, қалай? Саған кебек пен талқанның керегі не? Таза сөгі қажет қой. Соны мен жөндеп айыра алсам жарар еді...

— Он алтыншы жылғы оқиғаларға байланысты шерткен ұзақ-сонар хикаяңызға қарап сізде ондай мүмкіндіктің мол екеніне көзім анық жетті.

— Біздей қарт кісінің бәрінен бұрын басынан кешкен-

дерін — өткендері мен кеткендерін — әңгіме сұраған адамның алдына тосатын әдеті ғой.

— Өзікті жанның өмірінен қызық ғибаратты не бар?

— Ендеше еркін отырып осындай оңашада бір шешілейікші,— деп Нұрекең дүр сілкінді.— Тұу сонау астанадан, мен сықылды өлмелі шалға бола әдейілеп келген екенсің, ағымнан жарыла ақтарылып бір берейін саған... Кімнің көкейінде ғұмыр бойы сарымайдай сақтап жүргені жоқ дейсің. Бірақ өзіңдей әңгімеге әуес, сөз түсінетін, сыр қылып айтқанынды ықылас қойып тыңдай білетін адамды кездестіру де қиын боп барады. Бұл күндері жастар түгіл, соғылған кәрілердің көбісінің ауыздары арақтан босамайтын боп кетті. Кейбіреулері дүмшелік жасап, дүниеқоңыздық жолға түсіп алды. Қалғандары күйкі тірлік күйбеңінен басқаны білгілері де, естігілері де келмейді.

— Енді қайтерсің?!

— Сені күткенім қашан! Барша сырың мен жырыңды еркінсіп айтатын сенімді кісің болғанға не жетсін!

Мен қуанып кеттім: «Жолым болады екен»,— деп іштей күбірлеп те алдым.

— Кейде бір кісінің кеудесін бітеу жараға ұқсап бебеу қақтырып, күңгірт бірдеңелер қысатын, кернейтін кездер болады. Сонда: «Мұнымды кімге айтып, ішімді босатып алсам екен?» деген сауал көкіректі тынымсыз ұрғылайды. Сен менің басымдағы осындай сәтке тап келдің...

— Айтылмаған сыр — ашылмаған кен, алынбаған алтын...

— Солай да шығар... Маңдайға түскен әр сызық әжімнің, шашқа кірген әр тал ақтың кім көрінгенге айтыла бермейтін, сыртқа шықпайтын өз сыр-сықпаты болады, шырағым...

— Әрине ғой.

— Ол кезде мен жаспын, он сегізге енді карагантұғым. Сол бір әлдеқашан артта қалған, келмеске кеткен жастық, жігіттік шағымды шамам жеткенше жаңғыртып көз алдыма келтіріп көрейін. Ешкімге жария қылмай, өзіммен бірге о дүниеге ала кетуім жарамас...

Нұрекең неден бастарын ойланып қалды білем, тағы да үнсіз отырыңқырап барып, сөзін жалғады:

— Содан, қойшы, екі-үш ай ата-ана, туған-туысқан, жақын-жекжат, жора-жолдас, дос-жарандардың ыстық ықыласына бөлініп, әр күнім кілің ғана құрмет, қуанышпен өтіп жатты. Мұның бір жақсы жағы — ат тұяғы жететін жердегілердің бәріне барып, бәрімен қайтадан танысып, қайтадан табысқандай болдым. Солардың ішінде кешегі

сарбаздарды да кездестірдім. Әмнистіядан¹ қайтқандармен бауырымнан артық шұрқырасып көрістім. Бір қызығы, каделеп шақырып, сыйлы қонақ етіп отырған туған-туыскандардан гөрі солармен кездескеніме сондай қуанып, әңгімем де көбіне солармен болды. Талай нәрселер ортаға салынды. Айтысып та қалып жаттық. Бірақ бір әбүйірі тартысқа барған жоқпыз. Бәріміздің қайтадан табысуымыз, сайып келгенде, сарбаздар серіктігін құрумен аяқталды. Біз ең алдымен шайқастарда қаза тапқан сарбаздарды түгендедік. Олардың артында қалған кемпір-шал, бала-шағаларының жағдайын біліп, қол ұшын беру, жетімсіретпей ортамыздан бағып-қағу жолдарын, амалын қарастырдық. «Өлі сыбаға» беретін үйлерді бас-басына белгіледік. Шапқыншылық-үркіншілік кезінде біреудің біреуде кеткен мал-мүлкін қайыру, ауыс-түйістерін реттеу, қолды болған түліктерін табу сияқтыларды, әсіресе сарбаздардың от басына байланыстыларды ең алдымен қолға алды. Жаралы сарбаздарды емдеп аяғынан тұрғызу үшін, әрісі — Акмешіт², берісі — Қазалы, мына тұрған Шалқар, Ырғыздан ақы-пұл жинап, дәрігерлер шақырттық. Елдегі тәуіптерге шейін алдырдық. Оташы-сынықшыларды да шайқастарда мерткікен, қол-аяғы сынған, сүйегінен жараланғандардың қасына жинадық. «Біреуге жан — қайғы, біреуге мал — қайғы» деп, қайтадан өктемси бастаған байлар мен атқамінерлерге бір кісідей боп бірлесіп қарсы тұруға пәтуаластық. Жаугершілік жылғы ауғыншылық-сүргіншілікте бытырай қашқан қалың көпшілік құм арасына сіңіп, тау шатқалдарына тығылып, жыныс-жықпылдарға жасырынып, бас сауғалап жүргенде жайлау атаулы құлазып, қыстау біткен қаңырап, көбісінің малы қараусыз қалған. «Жығылғанға — жұдырық» деп, озбыр отаршылардың қанды қылыш жазалаушы әтіредтері бара алмаған ауылдарды да, бас көтерер азаматының жоқтығын пайдаланып, қан қақсата аш бөріше талаған, ар-ұяттан жұрдай қасқыр пейіл, қандыбалақ қаракшы — ұры-қарылардан қорғау да тікелей біздің міндетімізге жатты. Ондай оңбаған қорқауларға қарсы құр қол ештеңе істей алмайтын болғандықтан, серіктік қатарындағыларды тегіс қаруландырдық: көбімізде солдаттардан қолға түскен кәдімгі бесатар, ең жоқ дегенімізде дара оқ бердеңкі бар-ды. Сарбаз болғаннан көргенімізді істеп, күнде кешкісін ауыл шетіне күзет қоюды әдетке айналдырдық. Жылқышылардың арасында да қарулы адамдарымыз

¹ Дұрысы: амнистия.

² Қазіргі Қызылорда қаласы.

жүрді. Қарсыласуға қауқары жоқ кемпір-шал, бала-шаға, катын-қалашты зар жылатып дәнiккен кәззап қаракшылардың кактығыс үстiнде екеуiн қолға түсiрiп, көптiн үйғарымы — үкiмi бойынша, екеуiн де жұрттың көзiнше ағашқа байлап қойып атқаннан кейiн, бiз жайлап отырған өңiрге ондай оңбағандар ендi қайтып жуымайтын, қараларын көрсетпейтiн болды.

— Өзiмен кетсiн, нәлеттер!..

— Жер-дүниенi обып жiберердей ысқырынған екi басты аждаһаның мойны үзiлгенiне — зұлым патшаның бiржола тақтан құлатылғанына, өткенде айттым бiлем, алабөтен қуандық. Ал көп ұзамай, сол жылдың ақырап айының аяғын ала қараша үйлi қазақтың, яғни қалың бұқараның алдынан — күнi, оңынан — айы, солынан — жұлдызы туды. Кеңес өкiметi орнады! Кедей-кепшiк, жарлы-жақыбайлардың көп заманнан бергi көз жасы, тiлегi қабыл болды! Аспан мен жердiң арасы: «Кеңес!.. Кеңес!.. Кеңес!!! деп ұрандасты. Еңбекшi елдiң таң Шолпаны — ал қызыл ту Кеңес кеңсесiнiң маңдайшасында арайлы да шырайлы желбiрегенде, жүрегiмiз жарылардай қуандық. Өзiмiз де шаңырағымызға қызыл матадан жалау байлап, мәре-сәре боп қалдық. Артынша-ақ кедей ұранын көтерiп яшейке құрдық. Жаңашыл жас қауым барлық жерде не iстесе бiз де соны iстедiк. Ол туралы талай айтылып та, жазылып та жатыр ғой. Соларды қайталамай-ақ қояйын...

Нүрекен бастаған арналы әңгiменiң желiсi босап, арқауы үзiлмесiн деп, екi кесеге де шайды өзiм құйып отырдым.

— Күндiз осындай кат-қабат қам-қарекеттермен жүргенде ештеңе емес, жалғыз немесе оңаша қалсам-ақ болды, арманда кеткен Айғаныс айым аппақ боп көз алдымда тұрады да қояды. Артық туған жан едi, боз даланың ардағы едi, бас арманым едi; жүрегiмнiң дауасы, көңiлiмнiң шамшырағы едi. Қайран, басылмаған қызығым, тарқамаған құмарым боп қала бердi... Сол қалқамның, Айғаныстың күйiгiнен өз аулыма сыймай әлекке түсейiн... Әр нәрсеге ұрынып та көрдiм. Бiрақ, көңлiм қаламаған соң, бастамай жатып тастап кете бердiм. Бұ жалғанда ендi маған ешқандай қызық қалмағанға ұқсады. Жас жан үшiн жүрек зарынан, жарасынан, дертiнен ауыр ештеңе жоқ екенiн мен сонда түйсiндiм. Өзiмдi қайда қоярға бiлмей қаңғалақтап жүрiп, бiр күнi Иекеңе, сенiң әкеңе тап болдым. Нар қамыстың басын иiп, табанын тереңдетiп қазып, кең етiп соққан дүкеннiң iшiне құрған қыртыс-қыртыс нән қос қара көрiк, таусоғар дәудiң екi өкпесiне ұқсап көмiрдi лаулата жағып, екпiндей үрлеуден әсте жа-